

סעודה שלישית ביום טוב בימי הביניים

עבודה במסגרת סמינר : עיונים בהלכות שבת, תשע"ז

מרצה : פרופ' שמחה עמנואל

מגיש : עדיאל ברויאר

א. פתיחה¹

במקורות מתקופת חז"ל לא נכתבו דברים מפורשים בנוגע לסעודה שלישית ביו"ט. במקרים שכאלה נאלצים חכמי ימי הביניים לברר את ההלכה מתוך המקורות הקשורים לנידון, ולעתים לעמת אותם עם המנהג המוכר להם. בעבודה זו השתדלתי ככל יכולתי, בע"ה, ללקט את המקורות שבהם נמצאת התייחסות לנידון. סידרתי את המקורות לפי חלוקה גיאוגרפית (ספרד, ארצות האיסלאם, אשכנז, צרפת, פרובנס, איטליה), ודנתי בכל מקור לגופו ובכל תחום גיאוגרפי לגופו. בסוף העבודה נמצא דיון מסכם שבו כתבתי תיאור כללי בנוגע לסעודה שלישית ביו"ט בימי הביניים, הדגשתי כמה נקודות עקרוניות על הצורה שבה עסקו החכמים בנידון זה וכן הצבעתי על כמה נקודות שהתחדשו בעבודה זו ואינן קשורות להיבט ההלכתי שבו מתמקדת העבודה (כגון שאלות ספרותיות שונות).

כפתיחה לדיון בסעודה שלישית ביו"ט, יש הכרח לציין את המקורות לקיום חובה זו בשבת, יחד עם מספר דינים נוספים שנמצאים ברקע של הדיון שלנו.

בברייתא המובאת במסכת שבת נמסרת מחלוקת תנאים בנוגע למספר הסעודות שחובה לאכול בשבת:²

תנו רבנן כמה סעודות חייב אדם לאכול בשבת - שלש. רבי חידקא אומר ארבע. אמר רבי יוחנן ושניהם מקרא אחד דרשו - ויאמר משה אכלהו היום כי שבת היום לה' היום לא תמצאוהו בשדה (שמות טז, כה); רבי חידקא סבר הני תלתא 'היום' לבר מאורתא, ורבנן סברי בהדי דאורתא.

להלכה נפסק כדעת רבנן, היא דעת ת"ק בברייתא, שאוכלים שלש סעודות.³ מדברי חז"ל עולה שגם ביו"ט יש מצווה לאכול,⁴ אך כאמור, חז"ל לא פירטו את אופני הקיום של חובה זו.

ראינו שחובת שלוש סעודות נדרשה מתוך פסוקים העוסקים בירידת המן במדבר, ואם נדייק יותר, הפסוקים עוסקים באי-ירידת המן בשבת. גם חובת לחם משנה בשבת נלמדה מאי-ירידת המן בשבת.⁵ בנוגע ללחם משנה ביו"ט נשאל רב נטרונאי גאון:

ושאלו מקמי רב נטרונאי: ביום טוב צריכין לבצוע על שתי ככרות, או לא. והתיב הכי: היו יודעים שצריכין אנו לבצוע על שתי ככרות ביום טוב כדרך שצריכין אנו לבצוע בשבת. מה טעם, מפני שבשבת עצמה לא נתחייבו ישראל לבצוע על שתי ככרות אלא משום מן, שכיון שלא ירד {מן} בשבת הוזהרו ישראל ללקוט לחם משנה, ואמר רבי אבא חייב אדם לבצוע על שתי ככרות בשבת וכו', ובימים טובים נמי, כיון שלא ירד מן (ביום טוב)

¹ במקרים שהעתיקתי מכי"י, נהגתי בצורה הבאה: לא שיניתי דבר בנוסח בלי לסמן. תיקונים שביצע המעתיק בכה"י לא צוינו. () = מחיקה שאני מציע. [] = הוספה/תיקון שאני מציע. לעתים הוספתי פיסוק.

² תלמוד בבלי שבת קיז ע"ב.

³ רמב"ם, משנה תורה, ה"ל שבת, פ"ל ה"ט; שו"ע, או"ח סי' רצא.

⁴ ראה בבלי ביצה טו ע"ב. לדעת הרמב"ם חובת האכילה ביו"ט היא בכלל מצוות עשה של "ושמחת בחגך", ראה: משנה תורה, הלכות שביתת יום טוב, פ"ו ה"ל טז-יט. וראה גם שלחן ערוך, אורח חיים, סי' תקכט סע' א.

⁵ בבלי ברכות לט ע"ב ובבלי שבת קיז ע"ב.

[כשבת], חייבין אנו לבצוע על שתי ככרות כשבת. ומנין שלא ירד מן בימים טובים, שכך שנו חכמים⁶ ששת ימים תלקטוהו, ר' יהושע אומר: למדנו (שאינו) [שלא היה] יורד {מן} בשבת, ביום טוב מנין, תלמוד לומר שבת לא יהיה בו. ר' אלעזר המודעי אומר: למדנו (שאינו) [שלא היה] יורד {מן} בשבת, ביום טוב מנין, תלמוד לומר לא יהיה בו, ביום הכפורים מנין, תלמוד לומר שבת לא יהיה בו.⁷

פסיקתו של רב נטרונאי התקבלה באופן כמעט מוחלט בקרב חכמי ימי הביניים,⁸ אך יש חכמים שכתבו שכלל אין חובת אכילת לחם ביו"ט, וברור שהם סוברים שאין חובת אכילת לחם משנה או שלוש סעודות ביו"ט, על אף שהם לא התייחסו לכך במפורש.⁹

שאלת ירידת המן ביו"ט, וכן שאלת היחס בין חובת לחם משנה וחובת סעודה שלישית, עולות שוב ושוב בדיוני הראשונים על סעודה שלישית ביו"ט.

ב. חכמי ספרד

בחרתי לפתוח בחכמי ספרד משום שהמקור הקדום ביותר שמתייחס במפורש, אך בדרך אגב, לאכילת שלוש סעודות ביו"ט, נמצא בספר העתים לר' יהודה בן ברזילי הברצלוני, שפעל במדינת קטלוניה שבספרד במפנה המאות 11-12:¹⁰

ומבעי ליה לאיניש למטרח בע"ש לתקוני מגדי ופירי לצרך השבת, חדא מפני עונג שבת, ועוד להשלים מאה ברכות [...]. אשתיירו להו חמשה דצריך איניש לאשלומינהו בשבתא, ובי"ט דליכ' ג' סעודות אשתיירו י"ג דצריך לאשלומינהו.¹¹

⁶ מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, מסכתא דויסע, סוף פרשה ד. וראה גם מכילתא דרשב"י, טז, כו, י"נ אפשטיין וע"צ מלמד (מהדירים), ירושלים תשט"ו, עמ' 113-114.

⁷ תשובות רב נטרונאי גאון, י' ברודי (מהדיר), ירושלים תשע"א,² ס"י קנט. מתוך סדר רב עמרם גאון, ד' גולדשמידט (מהדיר), ירושלים תשל"ב, עמ' סח. בהשוואה למקבילות.

⁸ כגון: פירוש ר' חננאל ב"ר חושיאל פסחים קטו ע"ב; ר' יצחק אבן גיאת, שערי שמחה, חלק ב, י"ד באמבערגער (מהדיר), פירטה תרכ"ב, עמ' קג; הלכות הרי"ף פסחים כה ע"ב; משנה תורה לרמב"ם הל' שבת פ"ל ה"ט והל' ברכות פ"ז ה"ד; תוספות פסחים קטו ע"א ד"ה מה; ספר העיטור, מ' יונה (מהדיר), חלק ב, ווילנא תרל"ד, הל' מצה ומרור, קלד טור ד; ראבי"ה ס"י תקכה; רוקח ס"י רפג; ספר המנהיג (להלן הע' 13) הל' שבת עמ' קנב והל' פסח עמ' תצג; חידושי רבינו דוד פסחים קטו ע"ב ד"ה מה; פירוש הרא"ה ברכות מט ע"א ד"ה דאמר; שבלי הל' ח"א ס"י רלח; תוספות ר' פרץ פסחים קיד ע"א ד"ה הביאו; פסקי הרא"ה פסחים פ"י ס"י ל; חידושי הריטב"א שבת קיז ע"ב ד"ה חייב; בית הבחירה למאירי פסחים קטו ע"ב ד"ה זה; תולדות אדם וחווה לר' ירוחם ב"ר משולם, נתיב ד' חלק ב, לב טור א; כל בו ס"י לא וס"י נח וארחות חיים הל' שלש סעודות אות ג והל' יו"ט אות ב. וכן בסידור רבינו שלמה ברבי נתן, ש' חגי (מהדיר), ירושלים תשנ"ה, פרק יא עמ' צד.

⁹ ראה: תוספות סוכה כז ע"א ד"ה אי; חידושי הרשב"א ברכות מט ע"ב ד"ה תפלה; פירוש קדמון לרי"ף, ישורון, ט [תשס"א], עמ' נג-נד (=ר' ישמעאל בן חכמון. ראה לקמן בסעיף על חכמי ארצות האסלאם). כך נראה גם מספר החינוך (מצוה תל), שכתב שאינו חוזר בברכת המזון ברוב הימים הטובים אם לא הזכיר עניין היום. אולם, בספר או"ז (ח"ב ס"י שא) כתב כמו ספר החינוך, אבל במקום אחר (ח"א ס"י קנב) הצריך לחם משנה ביו"ט, וצ"ע. לדיון בראשונים שלא הצריכו פת אפילו בשבת, ראה בדברי מו"ר הרב שמואל טל: טל חיים, שבת, חלק ג, יד-בנימין תשע"ג, עמ' רנא ואילך.

¹⁰ ראה: ספר העתים, י' שור (מהדיר), קראקא תרס"ג, מבוא עמ' XIV-XIII. לדבריו, ספר העתים נכתב עוד לפני פטירת הרי"ף בשנת 1103.

ההתייחסות המפורשת הבאה על אדמת ספרד בנוגע לסעודה שלישית ביו"ט, נמצאת בדברי ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, חכם פרובנסלי שנדד הרבה, ואת ספר המנהיג הוא כתב בטולדו בשנת 1204, והוא אף מעיד בו על מנהג ספרד בנידונו:

שלש סעודות לשבת וליום טוב, מנהג ספרד ופרובינצא לעשותה¹² במנחה.¹³

אולם, הנושא המרכזי שהוא עוסק בו הוא זמנה של הסעודה השלישית ולא שאלת קיומה ביו"ט, ולכן אין הכרח מדבריו שבספרד נהגו לאכול סעודה שלישית ביו"ט, ויתכן שבספרד נהגו לערוך אותה בשבת במנחה, וכיוון שבפרובנס נהגו כן גם ביו"ט, הוא כרך בדבריו גם את מנהג ספרד (באותה מידה ניתן לומר גם ההפך). בין עדותו של ראב"ן הירחי ובין ר' יהודה הברצלוני חלפו מאה שנים וגם התחלפו המחוזות - ר' יהודה פעל בקטלוניה ואילו ראב"ן הירחי שהה באחרית ימיו בקסטיליה. אולם, גם הריטב"א כתב שיש חובה לאכול שלוש סעודות ביו"ט, והוא פעל בספרד במחצית השניה של המאה ה-13 ובשליש הראשון של המאה ה-14, כמאה שנים לאחר ראב"ן הירחי. הריטב"א למד בברצלונה אצל הרשב"א והרא"ה, אבל בהמשך היה דיין בסרגוסה שבמחוז אראגון, ואולי גם חזר למקום מושב אבותיו, סביליה.¹⁴ הריטב"א דן בשאלת חובת פת ביו"ט,¹⁵ ובתוך דבריו הוא מציין שהיא חלה בשלושת הסעודות:

הא דאמרין אף סוכה אי בעי אכיל ואי בעי לא אכיל, לאו למימרא דלא אכיל פת, דהא חייב לאכול פת בשבתות וי"ט דאמרין בפ' שלשה שאכלו¹⁶ טעה ולא הזכיר של ר"ח בבהמ"ז אין מחזירין אותו בשבתות וי"ט מחזירין אותו, פרישנא משום דר"ח אי בעי אכיל ואי בעי לא אכיל, ושבתות וי"ט ע"כ אכיל, והא ודאי כי אמרי' דבר"ח אי בעי לא אכיל, לאו דלא אכיל כלל, דהא אסור להתענות בה, אלא דלא אכיל פת קאמר, ומינה

¹¹ סי' קצה. הנוסח כאן שונה מעט מהדפוס (קראקא תרס"ג) משום שהגהתי אותו מחדש עפ"י מקורו של הדפוס: כת"י ניו-יורק, ישיבה-אוניברסיטה 1366 (לשעבר: לונדון, מנוטיפורי 126), 101ב. יש להעיר שבתוך הדברים שקיצרתי כותב ר' יהודה שבסעודה שלישית מברכים שמונה ברכות. מסתבר שהברכות הן: נטילת ידיים, המוציא, ארבע ברכות שבברכת המזון, הגפן ועל הגפן. אולם, אם כן, לא ברור מדוע בהבדלה הוא מונה רק ארבע ברכות ולא מוסיף את ברכת על הגפן כברכה חמישית. וצ"ע.

¹² כך הנוסח בגוף מהדורת רפאל, עפ"י כת"י אוקספורד. לפי נוסח זה, "שלש סעודות" מתפרש כ"סעודה שלישית", וכפי שביאר גם מו"ר הרב שמואל טל, והביא לכך דוגמאות נוספות, ראה: טל חיים, שבת, חלק ג, יד-בנימין תשע"ג, עמ' רט-ריא. מכיוון שלנוסח זה נמצא הסבר פשוט והגיוני, יש להעדיף אותו על פני הנוסחים האחרים שנרשמו במדור שינויי הנוסחאות במהדורת רפאל (לעשותן/לעשותו). לפי רפאל (מבוא, עמ' 81), כת"י אוקספורד הוא "כתב היד העתיק והמתוקן ביותר". אולם, כיום פרופ' מלאכי בית-אריה מתארך אותו לראשית המאה ה-15, דהיינו, מעט אחרי כת"י ניו יורק (Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I [A. Neubauer's Catalogue], compiled under the direction of M. Beit-Arié, (edited by R.A. May, Oxford 1994, p. 141 no. 900).

¹³ ספר המנהיג, י' רפאל (מהדיר), ירושלים תשל"ח, ה' שבת עמ' קעט.

¹⁴ ראה: י' בער, 'טדרוס בן יהודה הלוי וזמנו', ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 45 הערה 59; מ' גולדשטיין (מהדיר), חידושי הריטב"א לעירובין, ירושלים תשל"ה, עמ' 9; י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות אישים ושיטות, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תשס"ד², עמ' 69.

¹⁵ בנוגע לדיון זה, ראה להלן בדיון על דברי ר' ישמעאל בן חכמון.

¹⁶ ברכות מט ע"ב.

דבשבתות וי"ט על כרחיה אכיל פת [...] ומצינו למדין ששבתות וי"ט שוין להתחייב באכילת כזית פת בג' סעודות.¹⁷

ראב"ן הירחי התייחס במפורש למנהג בספרד. גם מדברי ר' יהודה הברצלוני נראה שהם משקפים את המנהג בשעתו, שהרי הוא עוסק במניין הברכות החסרות להשלמת מאה ברכות, וזה חישוב שחייב להיות תואם את ההלכה שנוהגת בפועל. לעומת זאת, דברי הריטב"א משקפים את דעתו ההלכתית, אך אין בהם עדות האם דעה זו מקובלת בקרב יהודי ספרד או אף בקרב שאר חכמיה.

עד כמה שידי מגעת, אלו הם המקורות היחידים על אדמת ספרד שהביעו דעה ברורה בנוגע לסעודה שלישית ביו"ט, אך אלו אינם המקורות האחרונים שעסקו בנידון. ר' יעקב בן הרא"ש כתב בספר הטור:

וי"א שצריך לעשות בו ג' סעודות וכן כתב הרמב"ם ז"ל וא"א הרא"ש לא נהג כן.¹⁸

דבריו נפוצו בקרב חיבורי חכמי קסטיליה שפעלו אחריו: ר' דוד אבודרהם, ר' מנחם אבן-זרח ור' ישראל ב"ר יוסף אלנקאווה.¹⁹ ר' יעקב, ר' מנחם ור' ישראל כתבו את חיבוריהם בטולדו בשליש הראשון של המאה ה-14, באמצעה ובמחציתה השנייה, בהתאמה.²⁰ ר' דוד השלים את כתיבת חיבורו בסביליה בשנת 1340.²¹ הם אינם מעידים על מנהג המקום, אלא רק מציינים את המחלוקת, אולם ההשפעה החזקה של הרא"ש עליהם מחזקת את ההשערה שהם נהגו והנהיגו שלא לאכול סעודה שלישית ביו"ט. מסתבר גם שמנהגו של הרא"ש גרם לר' שמואל ב"ר צדוק בן שושאן להשמיט את המחלוקת הזאת מקיצור טור או"ח שחיבר לקראת סוף המאה ה-14, ובכך למחוק את האפשרות לחייב שלוש סעודות.²²

לסיכום, מהמקורות המעטים שבידינו עולה שהמנהג בספרד בנוגע לסעודה שלישית ביו"ט לא היה אחיד במשך הדורות, ואף לא ניתן להבחין במנהג אחיד במחוזות השונים. ברצוני להדגיש שני דברים שכדאי לשים לב אליהם: הראשון הוא השפעת הרא"ש, האשכנזי, על המנהג בבית המדרש בטולדו. השני הוא העובדה שבאף אחד מהמקורות הספרדיים הללו לא נמצא דיון משמעותי בדיון שלוש סעודות ביו"ט, אלא רק התייחסויות קצרות, ולעתים גם אגביות.

¹⁷ חידושי הריטב"א סוכה כז ע"א ד"ה הא דאמרין, מהדורת א' ליכטנשטיין, עמ' רמו. דברים דומים כתב הריטב"א גם בהלכות ברכות (מהדורת מ"ל קצנלנבוגן, ירושלים תשד"מ, פ"ז ה"ו עמ' קט): "אבל בשבתות וימים טובים חייב לאכול פת בשלש סעודות, ולפיכך אם לא הזכיר מעין המאורע בכל סעודותיו חייב".

¹⁸ טור או"ח, סי' תקכט אות א.

¹⁹ רבינו דוד אבודרהם: פירושי הברכות והתפילות, ירושלים תשע"ה, ענין שלש סעודות של שבת, אות פב, חלק ב' עמ' 105: "וכתב הר"ם במז"ל שגם ביום טוב צריך לעשות ג' סעודות, והרא"ש לא היה נוהג כן"; צדה לדרך, פירארא שי"ד, מאמר ד, כלל ד, פרק יד: "וי"א שצריך לעשות סעודה שלישית ביו"ט כמו בשבת וגדולים לא נהגו כן"; מנורת המאור, ה' ענעלאו (מהדיר), ניו-יורק תרפ"ט-תרצ"ב, ח"ג, פ"ח עמ' 581: "וכתב הרמב"ם ז"ל שחייב אדם לאכול שלש סעודות אף בימים טובים, והרא"ש ז"ל לא היה נוהג בסעודה שלישית ביום טוב, אלא בשבת בלבד".

²⁰ בנוגע לטור או"ח: י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14, חבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 81-82. בנוגע לצדה לדרך: י"ד גלינסקי, 'הרא"ש בספרד: יתוספות הרא"ש', "פסקי הרא"ש", ישיבת הרא"ש, תרביץ, עד (תשס"ה), עמ' 393.

²¹ גלינסקי (שם, דוקטורט), עמ' 88 הע' 40.

²² עץ חיים, כתי"י פריס, הספרייה הלאומית 444, 102ב. חיבור זה הוזכר רק מעט במחקר, ראה במקורות שציין גלינסקי (שם, דוקטורט), עמ' 90 הע' 63. להלן, בסעיף על חכמי אשכנז, אזכיר קיצור נוסף של ספר הטור.

ג. חכמי ארצות האיסלאם

בסעיף זה כינסתי שני חכמים שפעלו בארצות האיסלאם, אך מסיבות שונות קשה לשייך אותם למקום מסוים בארצות אלו.

הרמב"ם נולד בשנת 1138 בקורדובה, עיר במדינת אנדלוסיה שבספרד המוסלמית, וינק הרבה מתורת אביו, הדיין ר' מימון, ומתורת רבו ר' יוסף אבן מיגאש. שני אלו מחכמי ספרד היו. אך הרמב"ם ינק הרבה גם מתורת הרי"ף, רבו של ר"י מיגאש, אשר פעל במרבית ימיו בצפון אפריקה, ובאחריתם ברח לאנדלוסיה. נמצא אפוא שתורתו של הרמב"ם משתלשלת בעירבוביה מספרד המוסלמית ומצפון אפריקה, ואף הרמב"ם עצמו היגר עם משפחתו למצרים בטרם החל בכתבת חיבורו הגדול, 'משנה-תורה'. אבל זו לא הסיבה היחידה שמקשה על קשירתו של הרמב"ם למרכז מסוים. על אף שברור שהרמב"ם משתייך לעולמם ההלכתי של חכמי ספרד, צפון אפריקה והמזרח, מכל מקום הוא היה חכם עצמאי ביותר שהירבה לחדש דברים ואף לשנות את דעתו, ולכן כשבאים לדון בדעתו ההלכתית בעניין ספציפי לא ניתן לדעת אם דעה זו שאובה מרביותו, מסביבתו או מדעתו האישית, וממילא קשה לשייך אותה במסגרת הדיון שלנו לאחד מהמרכזים.

הרמב"ם לא כתב דברים מפורשים וברורים בנוגע לסעודה שלישית ביו"ט. במשך הדורות התווכחו חכמים על דעתו של הרמב"ם בסוגייתנו. כמובא לעיל, חכמי קסטיליה במאה ה-14 כתבו שהרמב"ם מחייב שלוש סעודות ביו"ט. כך נקט גם ר' אהרן הכהן מפרובנס בספר כל בו :

וחייב אדם לאכול שלש סעודות בימים טובים כמו בשבתות, ולקבוע שלשתן על היין, ולבצוע על ב' ככרות שלמות זכר למן שלא היה יורד ביום טוב והיה משנה מבערב. ואם היה חולה מרוב אכילה או שהיה מתענה פטור מג' סעודות, כל זה דעת הרמב"ם [ז"ל].²³

חכמים אלו לא כתבו מאיפה הם למדו שזאת דעת הרמב"ם, אבל השוואת דברי ר' אהרן לדברי הרמב"ם מלמדת שהמקור לדבריו הוא במשנה תורה הלכות שבת פ"ל ה"ט :

חייב אדם לאכול שלש סעודות בשבת אחת ערבית ואחת שחרית ואחת במנחה, [...] ואם היה חולה מרוב האכילה או שהיה מתענה תמיד פטור משלש סעודות. וצריך לקבוע כל סעודה משלשתן על היין ולבצע על שתי ככרות, וכן בימים טובים.²⁴

אולם, בספר ארחות חיים כתב ר' אהרן את אותם הדברים, אבל השמיט את המשפט "ואם היה [...] הרמב"ם ז"ל", ויש מקום לשער שהוא שינה את דעתו בנוגע להבנת דעת הרמב"ם.²⁵ אך אולי הוא השמיט את הציון לדעת הרמב"ם יחד עם השמטת המשפט שקדם לו.²⁶

חכם נוסף שהבין כך את דברי הרמב"ם הללו, הוא חכם אנונימי שר' ישמעאל בן חכמון מתעמת איתו בפירושו להלכות הרי"ף לסוכה. חכם זה, אשר דבריו יובאו בהמשך, חיזק את ההבנה הזאת בדברי הרמב"ם מדבריו בפרק כט הלכה יח, שמהם עולה שיש השוואה בין דיני שבת לדיני יו"ט :

²³ ספר כלבו, חלק שלישי, ד' אברהם (מהדיר), ירושלים תשס"ט,² עמ' רנה-רנו.

²⁴ כל המובאות במאמר זה ממשנה תורה לקוחות מהמהדורה של הוצאת מפעל משנה תורה, חיפה תשס"ח.

²⁵ כאן המקום להעיר שכמה אחרונים לא קיבלו את ההוכחה מדברי הרמב"ם הנזכרים לעיל, כגון : ר' יוסף קארו, בית יוסף, אורח חיים סימן תקכט ; ר' מסעוד חי רקח, מעשה רקח, הלכות שבת פ"ל ה"ט.

²⁶ המשפט שקדם לו הושמט, אולי, מכיוון שזו לא הייתה מציאות כל כך שכיחה בזמנו, והוא לא רצה להאריך לחינם. וכיוון שכן, הוא גם קיצר בציון.

כשם שמקדשין בליל שבת ומבדילין במוצאי שבת, כך מקדשין בלילי ימים טובים ומבדילין במוצאיהן ובמוצאי יום הכפורים, שכלם שבתות יי הן.

ראיה נוספת לכך שזו דעת הרמב"ם, ניתן להביא מדבריו בהלכות יו"ט, פרק ו הלכה טז :

כשם שמצוה לכבד שבת ולענגה, כך כל ימים טובים שנאמר (ישעיהו נח) לקדוש יי מכבד, וכל ימים טובים נאמר בהם (ויקרא כג) מקרא קדש, וכבר בארנו הכבוד והענוג בהלכות שבת.²⁷

לסיום הדיון בדעת הרמב"ם, יש להוסיף שבמקום אחר מתאר הרמב"ם את סדר היום האידיאלי ביו"ט, והוא כולל בו שלוש סעודות, אולם אילו מקור זה היה עומד לבדו, נראה שלא היה ניתן להביא ממנו הוכחה מוחלטת שהרמב"ם סובר שיש חובה מן הדין לאכול שלוש סעודות ביו"ט. וזו לשונו :

אף על פי שאכילה ושתיה במועדות בכלל מצות עשה, לא יהיה אוכל ושותה כל היום כלו, אלא כך היא הדת, בבקר משכימין כל העם לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ומתפללין וקורין בתורה בענין היום, וחוזרין לבתיהם ואוכלין, והולכין לבתי מדרשות, קורין ושונן עד חצי היום, ואחר חצי היום מתפללין תפלת המנחה וחוזרין לבתיהן לאכל ולשתות שאר היום עם הלילה.²⁸

דיון ארוך הקשור לנידונו נמצא בפירוש של ר' ישמעאל בן חכמון (להלן : ריב"ח) להלכות הרי"ף. חכם זה, אשר ידיעותינו אודותיו דלות ביותר, כתב פירושים להלכות הרי"ף בארץ שהשפה הערבית הייתה מדוברת בה, בזמן כלשהו בין השנים 1204-1386. ישנן כמה טענות שמחזקות את הסברה שריב"ח פעל בעיקר במצרים. אם אכן כך, הרי שהיה זה במאה ה-13.²⁹

פירוש ריב"ח למחצית הלכות הרי"ף לסוכה השתמר בכת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, Rab. 1082. חלקו נדפס תחת השם "פירוש קדמון לרי"ף סוכה", ורק לאחרונה טענתי את בעלותו על הפירוש.³⁰ בפירוש זה מתעמת ריב"ח עם אחד "מחכמי דורינו" שסבר לחייב שלוש סעודות ביו"ט. ריב"ח מביא רק את "עיקרי ראיותיו" מכיוון שחכם זה "האריך בפרושו מה שלא הוצרכו לו לכתוב". אף אני אלך בדרכו הקצרנית של ריב"ח, משתי סיבות : האחת, מכיוון שעיקר הויכוח ביניהם הוא האם צריך לאכול פת ביו"ט (דעת החכם) או שאפשר להסתפק בכל מאכל (דעת ריב"ח), ואין בו כמעט טענות שנוגעות ישירות לשאלת חובת שלוש סעודות ביו"ט. והשנייה, מכיוון שלריב"ח לא הייתה השפעה של ממש על תולדות ההלכה. לכן, הבאתי רק את הטענות שעשויות לתרום ישירות לדיון על שלוש סעודות ביו"ט :

²⁷ ראיה זו מצאתי אצל ר' יעקב עמדין (מור וקציעה, ירושלים תשנ"ו, סי' תקכט עמ' תסב), שכתב עליה : "והרי הוא כמפורש בדבריו שכיוון גם לג' סעודות (=בדבריו בפרק ל)".

²⁸ הלכות יו"ט, פ"ו הי"ט.

²⁹ ראה : ע' ברויאר, 'רבי ישמעאל בן חכמון וזיהוי חלקים מפירושו לסוכה ביצה פסחים ויבמות', ירושן, לה (תשע"ז), עמ' ע-פ. הדיון בביורפיה של ריב"ח מסתיים בעמ' עח.

³⁰ שם, החל מעמ' עח.

יש מחכמי דורינו מי שאמ' [...] מדרבנן חייב ביום טוב בשלש סעודות כשבת. והביא ראיה לדבריו ממה ששנינו בפרק משילין³¹ ששם אמרנו אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד. [...] ואמר, ועוד הרי הר"ם במז"ל אומ' בפרק שלשים מהילכות שבת³² בענין שלש סעודות של שבת וצריך לקבוע כל סעודה משלש על היין ולבוצע! על שתי ככרות וכן בימים טובים. ואמר, שזה שאמ' הגאון וכן בימים טובים - חוזר גם על השלש סעודות, שהרי הוא אומ' בפרק תשעה ועשרים³³ בענין הקידוש שכלן שבתות ייי' הן, ומדבריו כאן כמו כן נשמע שדין יום טוב סעודות כשבת. ועוד אמר שהשלש סעודות של שבת מהתקנות הם ולא מפרישי התורה שהעתיקו מפי משה. אלו עיקרי ראיותיו והאריך בפרושו מה שלא הוצרכו לו לכתוב.

ואנו נראה לנו, שאין (ראיו) [ראוי] לסמוך על הוראה זו מפני שיש עליה כמה תשובות ממה שנתבאר במשנה זו ובפירושה ובענין פסח ובענין החג, שודאי אין ספק שאינו חייב בשלש סעודות ביום טוב, [...] וזה שאמ' שאין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד, אינה ראיה מפני שהם דברי בית שמאי שהרי כמה דברים יש ביו[ם] טוב מה שאין כן בשבת, דתנן³⁴ משילין פירות דרך ארובה ביום טוב, ומוציאין³⁵ את הקטן ואת הלולב ואת ספר תורה לרשות הרבים, ויש³⁶ מן[ו]קצה ביום טוב ואין מוקצה לשבת, וזולתן.³⁷ [...] ועוד, הראיות שהביא מדברי הר"ם במז"ל כדין גזירה שוה היא, ואין דנין בגזירה שוה אלא בחכמי התלמוד, אבל בדברי הגאונים³⁸ אין דנין בגזירה שוה אלא כשתהיה קבלה בידם מרבתייהם, דאמרינן בפסחים בפרק אלו דברים³⁹ אין אדם דן גזירה שוה מעצמו אלא אם קבלה מרבתינו אבל דין קל וחומר דן. ואלו היינו חייבין בשלש סעודות ביום טוב היינו אומרים קל וחומר בשבת שהוא חמור ממנו, אבל ללמוד מחמור לקל לעולם לא יתכן, מפני שאינו דין. ועוד, זה שאמ' שהשלש סעודות של שבת מהתקנות הם, סותר כל הראיות שהביא ללמוד מהם ליום טוב שחייב בשלש סעודות, שכיון שהעיקר בידינו דתקנתא

³¹ ביצה לו ע"ב.

³² הלכה ט.

³³ הלכה יח.

³⁴ ביצה לה ע"ב.

³⁵ שם יב ע"א.

³⁶ עפ"י ביצה ב ע"א-ע"ב, ועוד.

³⁷ כשיטת ריב"ח נקטו גם רבים מהראשונים, עפ"י הגמרא (ביצה לו ע"א). כגון ראבי"ה (ד' דבליצקי [מהדיר], בני-ברק תשס"ה, ח"ג סימן תתקצא אות מד, עמ' שלב-שלג). אולם, בספר האורה (ח"א סי' סט) משתמש בטיעון זה באופן דומה לטענת החכם האנונימי כאן: "ומצוה לבצוע על שתי ככרות שלימות ביום טוב כמו בשבת, ואין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד". וכבר קדם לו בכך הלכות גדולות "נוסח אספמיא" (ספר הלכות גדולות, א, ע' הילדסהיימר [מהדיר], ירושלים תשל"ב, עמ' 292-293, עפ"י כ"י ברלין ומילנו): "ויפירשו רבנן דמתיבתא דאפילו ביום טוב בוצע על שתי ככרות כבשבת דאין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד, ושבת עצמה לא נתחייבו ישראל לבצוע על שתי ככרות אלא משום מן...". ויתכן שהוא אף המקור הראשוני לדברים שבספר האורה (באמצעות ספר העתים שהשתמש בהלכות גדולות נוסח אספמיא). על אף שמקור הדברים בתשובת רב נטרוני גאון (תשובות רב נטרוני גאון סי' קנט), הטענה מ"אין בין" לא נמצאת בכל המקבילות האחרות שלה (כולל ספר העתים סי' קנו, ואפשר שבהלכות יו"ט העתיק ר' יהודה הברצלוני את הנוסח שבהלכות גדולות אספמיא).

³⁸ הלשון כאן מטעה. מתוכן הדברים ברור שריב"ח טוען שהגאונים עצמם (מסתבר שלשון זו כוללת גם את הראשונים, ראה במאמרי [לעיל הע' 29], עמ' פ הע' 29) אינם יכולים לדון גזירה שוה בלי קבלה מרבתייהם, ואילו מהלשון כאן משמע שהוא טוען שחכמי דורו לא יכולים ללמוד גזירה שוה בדברי הגאונים בלי קבלה מרבתייהם ואילו בדברי חכמי התלמוד הם יכולים ללמוד, וזה בלתי אפשרי.

³⁹ סו ע"א.

לתקנתא לא עבדינן, אין אנו יכולין ללמוד מהתקנה של שבת תקנה אחרת ליום טוב.
[...]⁴⁰

הטענה האחרונה של החכם האנונימי לא ברורה, שכן לא מובן כיצד מחזקת את דבריו הטענה שחובת שלוש סעודות היא מהתקנות ולא מפרושי התורה שקיבלו ממש. מכל מקום, ריב"ח טוען שהוכחה זו פועלת לרעתו של החכם, מכיוון שאין עושים תקנה לתקנה. אולם טענה זו תמוהה, שהרי ברור שהחכם התכוון שחובת שלוש סעודות ביו"ט נתקנה ביחד עם חובת שלוש סעודות בשבת, ואין זו תקנה לתקנה אלא אותה תקנה ממש. ואם כוונת ריב"ח להקשות מכך שהתקנה אינה נזכרת בחז"ל ולכן איננו יכולים ללמוד מהתקנה של שבת ליו"ט, הרי לשיטת החכם יש הוכחה מחז"ל לחובת שלוש סעודות ביו"ט, ונמצא שריב"ח לא הוסיף כאן כלום.

ד. חכמי צרפת

החכם הראשון שהתייחס לנידונו על אדמת צרפת, הוא רבינו תם, שנפטר בסוף שנת תתקל"א (1171).⁴¹ דבריו במקורם אבדו ממנו, אך הם מופיעים בשני קבצים המלקטים מפירושי התורה של בעלי התוספות ואחרים. הראשון, שמכונה "מושב זקנים", דן בשאלה אם ירד מן ביו"ט,⁴² ולאחר מכן הוא מביא את הדברים הבאים:

וכתב אלפס במסכת פסחים, בפ' ערבי פסחים, דחייב אדם לבצוע ביו"ט כמו בשבת שהרי גם בערב י"ט היה יורד המן זוגות זוגות.⁴³ וא"ת וכי היכי דאמרין דיו"ט בכלל שבת לענין לחם משנה הכי נמי נימא דלהוי בכלל שבתות לענין ג' סעודות, ותי' בעל הערוך⁴⁴ [...] ור"ת תי' דקיימא לן כר' יהושע דאמר חציו לכם וחציו ליי,⁴⁵ והשתא עד שהיה טורח בשלישית היה כולו לכם.⁴⁶

⁴⁰ כתי"י ניוי, דפים 18א-19ב. פורסם: ש' גאטעסמאן, 'פירוש קדמון לרי"ף סוכה', ירושון, ט (תשס"א), עמ' נב-נד; א' אריאלי (מלקט), תורת הראשונים על מסכת סוכה, ירושלים תשס"ד, עמ' תז-תי; הנ"ל, תורת הראשונים על מסכת פסחים, ה, ירושלים תשע"ד, עמ' תתלר-תתרלט; ה' מן וי' נחמני (עורכים), תורת ראשי הישיבות: מסכתא סוכה, ירושלים תש"ע, עמ' רכז-רכח.

⁴¹ א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו,⁵ עמ' 111-112. ראה עוד: ר' ריינר, 'רבינו תם: רבותיו (הצרפתים) ותלמידיו בני אשכנז', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 7 הע' 14; א"א אהרונב, "'סדר היחס' בשני נוסחים: תולדות רבותינו הראשונים בשו"ת מהרש"ל סימן כט', עץ חיים, כז (ניסן תשע"ז), עמ' שפא-שפב. ריינר ואהרונב מזכירים את דברי גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א,³ עמ' 110. יש להעיר שבדבריו נפלה טעות בציון הסיגנטורה של כ"י ירושלים, ומספרו הוא: 8°3618 (דף 18ב). בקטלוג האינטרנטי של הספרייה הלאומית של פריז, 1560. כה"י כתוב בכתביה אשכנזית.

⁴² על שאלה זו ראה לקמן בסעיף על חכמי אשכנז.

⁴³ דברי הרי"ף מבוססים על תשובת רב נטרונאי גאון שהובאה בתחילת העבודה.

⁴⁴ זוהי טעות, ואין זה אלא בעל העזר, ראה לקמן בסעיף על חכמי פרובנס.

⁴⁵ בבלי ביצה טו ע"ב.

⁴⁶ ספר מושב זקנים על התורה, ס' ששון (מהדיר), לונדון תשי"ט, שמות טז, כו, עמ' קמו-קמז. הדברים המובאים כאן לא נמצאים בכת"י המכיל ורסיה אחרת של ליקוט זה, כת"י פריס, הספרייה הלאומית 260, 150א. על כתי"י זה: י' לנגה, 'סי' מושב זקנים', המעין, יב, ג (ניסן תשל"ב), עמ' 75-95.

דברים אלו, למעט המובאה מר"ת, הובאו למושב זקנים מתוך פירוש החזקוני לר' יעקב ב"ר שבתאי מפרובנס,⁴⁷ ומלקט המושב זקנים הוא זה שחיבר את דברי ר"ת לכל האמור קודם לכן. מהמובאה במושב זקנים נראה עולה שר"ת עסק בסתירה במנהג בין לחם משנה לסעודה שלישית, שלמרות ששניהם נלמדו מהמין את הראשון מקיימים גם ביו"ט ואת השני לא. בנוסף, ממובאה זאת לא ידוע היכן נכתבו דבריו של ר"ת במקורם. אולם, בליקוט אחר של פירושים על התורה שעדיין לא נדפס, נמצאים דברי ר"ת בצורה מלאה יותר ובנוסח שונה. דברי ר"ת נמצאים בו במסגרת הפירוש לשמות טז, כו, לאחר הדרשה המובאת מפירוש רש"י שאף יוה"כ ויו"ט בכלל הימים שלא ירד בהם מן :

ונשאל לר"ת א"כ למה לא נתחייבו בג' סעודות ביו"ט כמו בשבת, ובמסכת שבת מחייבי מתלת היום דכתי' בג' סעודות, וה"ה ביו"ט שלא ירד להם המן. והשיב ר"ת דאמ' רז"ל⁴⁸ כר' יהושע דאמ' חציו לכם וחציו לגבוה, והשתא עד שהיה טורח בסעוד' היו יותר מחציו לכם.⁴⁹

מכך שבמושב זקנים נספחו דברי ר"ת לדברים שידועים לנו ממקור אחר ככאלו שאינם קשורים לדבריו, ומכך שליקוט זה מוסר מידע שלא נמצא במושב זקנים בנוגע למקור הדברים, יש להסיק שהמובאה כאן מקורית יותר מזו שבמושב זקנים.⁵⁰ מתברר אפוא שהנושא של סעודה שלישית העסיק את השואלים, אבל בניגוד למה שעולה מהמושב זקנים, השאלה לא הייתה על ההבדל בין לחם משנה למספר הסעודות אלא ביחס למספר הסעודות כדין בפני עצמו. השואלים מניחים שאין חובת שלוש סעודות ביו"ט, מן הסתם לאור המנהג שהכירו. ר"ת משיב שטירחת הסעודה השלישית תגרום לכך שלא תהיה חלוקה שווה בין "לכם" ובין "לה". אם עד עכשיו ראינו מקורות שמחייבים ומקורות שפוטרים, הרי שפוסק חשוב ומרכזי כר"ת סובר שסעודה שלישית ביו"ט גורעת ואסור לקיים אותה, כדי לקיים את ההלכה של חציו לה'. יתכן שגם שאר החכמים שפטרו מסעודה שלישית תפסו כר"ת, אך אין לנו עוד התייחסות שלילית מפורשת ביחס לסעודה שלישית. ההתייחסות הבאה לסעודה שלישית ביו"ט על אדמת צרפת, ככל הנראה, נמצאת בהוספה שבמחזור ויטרי :

לכך אנו או' ואני תפילתי לך יי עת רצון קודם המנחה, דכתי' באותו מזמור בתילים למעלה מזה המקרא ישיחו בי יושבי ונגינות שותי שכר, ואני תפילתי וגו', וכך א' דוד לפני הק'

⁴⁷ שמות טז, כו, מ' פיליפ (מהדיר), פתח תקוה תשס"ט, עמ' 173.

⁴⁸ כעין זה גם בכת"י מוסקבה : ז"ל. בכת"י פריס : דקימ' לך. על אף שגם הנוסח בכה"י האחרים אינו חלק, הנוסח של כת"י פריס נראה כניסיון של תיקון בגלל הלשון "כר' יהושע", אך המתקן לא שם לב שכך אין פשר למילה "דאמ'" שלפני כן.

⁴⁹ כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Marsh 423 (נויבאואר 274), 276 (כתיבה ביזנטית, מאה ט"ו). מובאה זו השתמרה גם בשני כה"י הנוספים שמוכרים לנו מליקוט זה : כת"י פריס, הספרייה הלאומית 1292, דף 58א-ב (כתיבה ביזנטית, מאה ט"ו); כת"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 265, 114 (כתיבה ספרדית, שנת שי"ט). כת"י מוסקבה הוא היחיד ששמר את הליקוט במלואו, ובראשו נכתב : "פי' על התורה מקובץ מבעלי התוספות ומהרמב"ן ז"ל ומשאר ראשונים ז"ל". מהשוואת הנוסח בפיסקה זו נראה שיש קשר ברור בין הנוסח של כת"י אוקספורד ובין הנוסח של כת"י מוסקבה, וכת"י פריס שונה מהם בכמה דברים.

⁵⁰ אם כי לא ברור האם הליקוט הזה הוא המקור לדברי ר"ת שבמושב זקנים, או ששניהם קיבלו את הדברים ממקור אחר. אולם עצם המצאות הדברים בשני המקורות עשויה ללמד על קשר ספרותי ביניהם, ישיר או עקיף, וזה כשלעצמו עשוי להיות משמעותי לבירורים נוספים בנוגע למקורות שהובאו במושב זקנים.

רבונו של עולם אומות העול' ביום שמחתם וביום אידם הם שותין ומשתכרין ומנגנים בבית משתאותם כל היום ואין מזכירי' שמך. אבל אנו לא כן, משהגדלת השמחה לישר' ובא יום מנוחתי ושמחתי לאחר שאני שבע מעונג ומפונק איני שוכחך, וכשמגיע זמן התפיל' אני פוסק מבית משתאותי ותענוגי והולך וקופץ לתפילתי לעת הרצון ושעה קבועה ונותן הודייה על חלקי. לכך נהגו העם לומ' כן במנחה בשבת. ואם תאמר מה נשתנית מנחת שבת ממנחת יום טוב לומר פסוק זה. יש לומ' שגם לדבר זה נתקן לאומרו. מתוך שתיקן עזרא שיהו קורין בתורה במנחה בשבת מפני יושבי קרנות, לכך אנו מודים על חלקינו, שלא שם חלקינו כמשפחות האדמה לישב בקרנות, אלא לעת רצון תפילה אנו תדירין להתפלל, וביום טוב לא תיקן עזרא כן: ת'. ועוד יש לומ' מפני שבשבת עושין ג' סעודות, כדדרשינן בשבת מתלתא היום, אבל ביום טוב דלית בה חיוב סעודה שלישית. לא נתקן לאומרו: ת':⁵¹

אין במקור זה דיון הלכתי אלא רק עדות על המנהג. כת"י לונדון, שבו נמצאת הוספה זו, מכיל מהדורה מעובדת של מחזור ויטרי וכולל בתוכו גם הוספות רבות. הוא נעתק בכתיבה אשכנזית באמצע המאה ה-13.⁵² זהותו של עורך ההוספות לא ברורה. לפי שעה ידועים שני חכמים שיש להם חלק בהוספות הללו: ר' יצחק ב"ר דורבלו, תלמיד ר"ת, ור' אברהם בן נתן הירחי. מסתבר שיש לשייך את המהדורה הזאת לצרפת, הן מכיוון שלשם משתייך מחזור ויטרי המקורי והן מכיוון ששני החכמים הנזכרים פעלו בין השאר גם בצרפת.⁵³ לגבי זמנה, אין לנו אלא להגביל אותה בין ראשית המאה ה-12, שאז התחבר מחזור ויטרי, לאמצע המאה ה-13.⁵⁴

סיבה נוספת לשייך הוספה זו לצרפת, היא המצאותה של טענה דומה בחיבור צרפתי אחר על התפילות, ספר המכנים לר' נתן ב"ר יהודה, שפעל במפנה המאות 13-14:⁵⁵

ואני תפילתי לך, אומות העולם אחרי אכלם ואחרי שתם אינם זוכרים מי בראם ומזמרים ומריעים לשמחתם, אבל אנחנו אחרי אשר אכלנו סעודה שלישית אין אנו שוכחים את

⁵¹ כת"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add MS 27200 (מרגליות 655), 55 טור א-ב. משם נדפס: מחזור ויטרי, ש' הורוויץ (מהדיר), נירנבערג תרפ"ג, ס"י קלו עמ' 107. והשווה לשינויי הנוסחאות הרשומים במהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, כרך א, הל' שבת אות לו, עמ' ריא.

⁵² G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, part II, London 1905, pp. 273-274. בתחילת דבריו הוא רושם כפי שכתבתי בפנים, בסוף דבריו הוא מפרט, לאור חישובי השנים והתקופות שמתחיל בדף 267 בכרך השני, שנראה שההעתקה לא הסתיימה לפני שנת 1242.

⁵³ יש לציין שראב"ן הירחי מזכיר שלוש פעמים בהוספותיו את מנהג ספרד (סגנון אזכורי המנהג, התואם את סגנונו בספר המנהיג, מורה שהכותב הוא ראב"ן הירחי). ידוע לנו שהוא הגיע לספרד לא יאחר משנת 1194. לאחר מכן, הוא חזר לצרפת לתקופה לא ידועה בין השנים 1204-1211, ואז שב לספרד ובה נפטר. לאור האמור, אם הוא כתב את הוספותיו על אדמת צרפת, יש מקום לטעון שהן נכתבו בין השנים 1204-1211, שאז הוא כבר הכיר את מנהג ספרד מקרוב, אולם קירבתן הגיאוגרפית והתרבותית של פרובנס וספרד מאפשרת שהוא יכיר את מנהג ספרד עוד כשהוא היה בפרובנס ולפני שהוא הגיע לצרפת.

⁵⁴ ראה במבוא למהדורת גולדשמידט (לעיל הע' 51), עמ' 49-51, ובמבוא לספר המנהיג (לעיל הע' 13), עמ' 35-37. לדיונים נוספים על כת"י לונדון, ראה לפי שעה: <http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=7&t=24667>. לויכוח על זמן עריכת מחזור ויטרי המקורי, ראה: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנים בימי הביניים, א: אשכנז, עמ' 62-76, ובפרט עמ' 65-66, וסוף עמ' 73 ואילך.

⁵⁵ ראה במבוא לנדפס: י' פריימאן, ספר מחכים, קראקא תרס"ט. וראה גם: י"ד בערגמאן, 'הסידור לבעל הסמ"ק עם פירושו של בעל "המחכים"', ספר זכרון לשמואל קלמן מירסקי, ג' אפפעל ואחרים (עורכים), ירושלים-ניו יורק תשל"א, עמ' קעז-קצה, ובפרט עמ' קעט-קפה.

בוראינו ובשעת מנחה שהיא עת רצון לפנינו אנו מתפללים, דכשם שאנו עושין כמשפט עשה לנו כמשפט אב לבן והפוך מדת הדין למדת רחמים, וזהו אלהים ברוב חסדיך ענינו באמת ישעך, ענינו בישעך שהיא אמת וכדאמר דוד ישיחו בי יושבי שער ונגינות שותי שכר ואני תפלתי וגו', יושבי שער משיחים בי ואומרי, דרך שותה שכר מנגן נגינות וזה אחרי אכלו ושתו הוא עומד ומתפלל. ולפי שעזרא תיקן קריאת תורה במנחה מפני יושבי קרנות שאין עוסקין אלא במקח וממכר ולא עסקי באורייתא ועמד ותיקן קריאה זו להגן עליהם, ואנו אומרים ואני לפני קריאת התורה להודות ליוצרינו שלא עשנו כהם. וביו"ט במנחה שאין בו קה"ת ולא סעודה שלישית לפי הנראה⁵⁶ אין אנו אומ' אותו.⁵⁷

ר' נתן השתמש במחזור ויטרי, ולא ברור האם יש ללמוד מכאן שהוא החזיק בידיו טופס של מחזור ויטרי עם הוספות, בדומה לכת"י לונדון, או שיש הסבר אחר להמצאות הטענה הזאת בשני החיבורים. דבריו של ר' נתן הובאו בחיבורו של ר' אהרן הכהן מפרובנס.⁵⁸

לפנינו אפוא שלושה מקורות צרפתיים שמעידים בבירור שאין אוכלים סעודה שלישית ביו"ט, אחד מהם (ר"ת) אף הוצרך לדון בקושי שעלה בנוגע למנהג זה וליישבו, ובכך העניק לו אישור הלכתי.

את הדיון בחכמי צרפת נחתום בדיון במקור נוסף שדווקא לא עסק בנידון שלנו. ר' ירוחם ב"ר משולם, איש פרובנס שכתב את חיבוריו בקסטיליה בין השנים 1325-1350,⁵⁹ טען שגם ר' משה ב"ר יעקב מקוצי, איש צרפת במאה ה-13, התייחס לסעודה שלישית ביו"ט:

י"ד סעודות חייב אדם לאכול ביום טוב⁶⁰ [...] ובספר המצות כתב שחייב לאכול ג' סעודות (בכל יום)⁶¹ כמו בשבת.⁶²

כנראה כוונתו למה שכתוב בסמ"ג, עשין ל:

אמרינן בפרק כל כתבי אליבא דרבנן שחייב אדם לאכול שלש סעודות בשבת [...] ומביאין להם סמך מן המקרא, ששלשה פעמים נאמר בהם היום גבי אכילת המן אכלוהו היום כי שבת היום היום לא תמצאוהו בשדה, וגבי מן כתוב לחם הוא הלחם אשר נתן וגו'. מכאן

⁵⁶ לא ברור לגמרי על מה נסובות מילים אלו, ונראה לי שר' נתן מתכוון לומר שלפי הנראה זה הטעם שאין אומרים ביו"ט.

⁵⁷ ספר מחכים, י' פריימאן (מהדיר), קראקא תרס"ט, עמ' 24.

⁵⁸ כל בו, ד' אברהם (מהדיר), ירושלים תשס"ט², חלק ב' סי' מ' עמ' רלד-רלה; ארחות חיים, עניני שבת, ש"י קליין ואחרים (מהדירים), ירושלים תשנ"ו, עמ' 297.

⁵⁹ י"ד גלינסקי, "ונשתוממתי על המראה בראותי כמה טעיות והשמטות יש בדפוס": לבירור אופיין של מהדורות "ספר מישרים" לר' ירוחם בן משולם, שנתון המשפט העברי, כו (תשס"ט-תשע"א), עמ' 152 ליד הע' 16, ובמקורות המצוינים בהערה שם.

⁶⁰ במהד' חזן (הע' 33) ביאר בצדק שהכוונה לשבעת ימי חג הסוכות.

⁶¹ מילים אלו נמצאות בדפוס (קושטא רע"ו דף כד טור ב; ויניציאה ש"ג, דף לב טור ב). במדור שינויי נוסחאות במהד' חזן (הע' כא) נכתב שמילים אלו אינן בכה"י (וטיקן 499 וני"ו, בהמ"ל, Rab. 1149), והציע לכתוב במקומן: "ביום טוב". אך נראה שאין צורך בהוספת מילים אחרות.

⁶² תולדות אדם וחווה, נ"ד ח"ב, י' חזן (מהדיר), ירושלים תשע"ד, כרך א' עמ' קכו.

פוסק הר"ר אליעזר [ממייץ] שצריך לחם לסעודה שלישית, וכן ביו"ט. ואמרין נמי⁶³ בפרק ג' שאכלו שבת ויו"ט דלא סגי דלא אכיל מחזירין אותו אם לא הזכירם בברכת המזון. פירוש דלא סגי דלא אכיל פת, דבר שצריך ברכת המזון. ויש שהיו מקילין לעשות סעודה שלישית במיני תרגימא, כדתניא בסעודות דסוכה השלים במיני תרגימא יצא. ומיני תרגימא הם דברים הנעשים מחמשת המינים, דתניא בתוספתא דברכות הביאו לפניו מיני תרגימא מברך עליהם בורא מיני מזונות, והם כעין בינייץ וקרפלונץ⁶⁴ בלע"ז.

אולם ביראים כתוב: "וקיימ' לן כרבנ' בכל מילי לא נפיק ידי חובתיה בסעודת' דשבתא כי אם בנהמא, דבעינן מידי דמחייב עליה ברכ' המזון".⁶⁵ לאחר מכן הוא מוכיח זאת מהגמרא בברכות שהובאה גם בסמ"ג, שבשבת ויו"ט חוזר אם לא הזכיר את ענין היום, ואז הוא מוסיף שהטעם לחובה זו הוא משום שהמקור לשלוש סעודות הוא בפרשת המן, שהוא לחם, וכמו שכתב הסמ"ג. אבל לא נמצא בדבריו שיו"ט צריך שלוש סעודות, ורק ברור מדבריו שגם יו"ט צריך פת בסעודותיו.⁶⁶ לכן, נראה שהסמ"ג לא התכוון לחייב שלוש סעודות ביו"ט, אלא רק לומר שכשם שחייבים לאכול פת בסעודות השבת כך גם ביו"ט. שכן, מלבד שזה מה שכתב היראים, גם הראי"ה שהסמ"ג מביא לאחר מכן (ובעקבות היראים) מלמדת רק על החובה לאכול לחם ביו"ט, והיא אינה מוכיחה לגבי כמות הסעודות שביו"ט.⁶⁷

ה. חכמי אשכנז

בניגוד למקורות שבידינו מאת חכמי צרפת, במקורות האשכנזיים היחס לסעודה שלישית ביו"ט מסופק. הקדום מביניהם הוא ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, שנפטר בשנים האחרונות של

⁶³ וכן ביו"ט ואמרין נמי - כך בכי"א א, ל, ז. בכת"י ב: וכן ביו"ט ואמרין. בדפוסים ו, ר: וכן ביו"ט נמי ואמרין. בכי"י פ, ה: וכן ביו"ט נמי ואמרין. וראה לקמן בהערה. סימני עדי הנוסח: א- פרמה, ספריית הפלטינה 3278. ב- פריס, הספרייה הלאומית 370. ה- ניו יורק, בית המדרש לרבנים, Rab. 675. ו- דפוס ויניצאה, ש"ז. ז- פריס, ספריית מאזרין 4472. ל- לונדון, הספרייה הבריטית, Harley MS 5718. פ- פריס, הספרייה הלאומית 374. ר- דפוס רומא, רל"ג-רל"ה. לתיאור מתומצת של מרבית עדי הנוסח הללו: ספר מצוות גדול השלם, כרך ראשון, ירושלים תשנ"ג, מבוא עמ' 24-23.

⁶⁴ הנוסח ושינויי הנוסח עפ"י המהדורה שהכינו מהדירי מכון שלמה אומן, וטרם נדפסה.

⁶⁵ ספר יראים, סימן צב. הנוסח כאן עפ"י כת"י פריס, הספרייה הלאומית 1309, 67. במקרה זה, כמעט ואין הבדל בינו ובין הנדפס (ווילנא תרמ"א).

⁶⁶ אמנם היה אפשר לומר שהסמ"ג למד זאת מכך שהיראים כתב את חובת שלוש סעודות בין מצוות אכילת מצה (סי' צא) ובין המצווה שלא לאכול פסח ביום י"ד (סי' צג), ולא בכלל מצוות עינוג השבת (סי' תיב). אמנם נראה שהסיבה לכך היא משום שהוא הגדיר מקום מיוחד למצוות הקשורות באכילה, ובגלל זה הוא הפריד את חובת שלוש הסעודות מחובת העינוג, על אף שהיא ודאי נכללת בה (ובמצוות העינוג הוא אף מזכיר כמה סוגיות העוסקות באכילה).

⁶⁷ ובפרט לפי הנוסח שבכי"י פ, ה: "וכן ביו"ט נמי ואמרין...", שהרי בנוסח זה מוצמד האזכור של יו"ט לראייה באופן כזה שברור שכל מה שיש ביו"ט זה רק מה שנמצא בראייה מהגמרא בברכות, דהיינו שחובה לאכול לחם. אולם מרבית עדי הנוסח הוסיפו ו"ו למילה "ואמרין" (בין אם מקומה כאן או במקום אחר).

עוד יש להעיר, שבנוסח הדפוסים מביא הסמ"ג לאחר מכן את המקילים לעשות סעודה שלישית במיני תרגימא, ומזה היה ניתן להבין שגם הדברים שקודם לכן, הכוללים את האזכור של יו"ט, עוסקים בסעודה שלישית. אבל בחלק מכה"י חסרה פיסקה זו (פ, ה, והושלמה בגליון), ונראה שהיא משתייכת למהדורה בתרא של החיבור, ולכן מקומה לא יכול ללמד על הדברים שלפניה ויש להבין אותם כעומדים בפני עצמם.

המאה ה-12.⁶⁸ במשנה במסכת סוכה מובאת דעת ר' אליעזר שמחייב לאכול ארבע-עשרה סעודות בסוכה, שתיים בכל יום, וריב"ק מקשה :

אמאי לא חמש עשרה או שש עשרה סעוד' חייב אדם לאכול בסוכה.⁶⁹

שתי שבתות לא יכולות להיות בחג הסוכות, ולכן האפשרות לשש-עשרה סעודות חייבת לכלול סעודה שלישית בשבת וביו"ט. יתכן שריב"ק לא נקט מספר ברור מכיוון שהוא בעצמו היה מסופק אם יש חובת שלוש סעודות ביו"ט, אך יתכן שזה בגלל שלעתיים חל יו"ט ראשון של סוכות בשבת, ואז יש רק סעודה שלישית אחת.⁷⁰

חכם אשכנזי אחר שהסתפק במפורש האם יש חובת שלוש סעודות, הוא אולי בנו של ר' חיים פלטיאל, שכתב את דבריו סביב שנת 1300.⁷¹ בפירושי התורה לר' חיים פלטיאל, שיתכן שנערכו ע"י בנו, נכתב :

וביום השביעי שבת לא יהיה בו – פי' רש"י לרבות יום הכפורים וימים טובים⁷² [...] ומתוך זה משמע שהיה יורד לחם משנה בימים טובים כ[ב]שבתות,⁷³ ודכוותיה היה צריך לחם משנה בימים טובים כבשבתות, ושמא גם ג' סעודות.⁷⁴ ופליגי על הא דאמרין וברכתו מכל הימים וקדשתו מכל הזמנים ודרשין במאי ברכו במן שהיה יורד משנה לשבת ובמאי קדשו במן שלא ירד בשבת והיה יורד בשאר ימים טובים.⁷⁵ ושמא על זה סומכים שאין עושין ג' סעודות ביו"ט או שמא כיון דסעודה שלישית בשבת לא אתיא רק מריבויא משלים לה מיני תרגימא. ופירש מו' שי⁷⁶ דמנה יתירה הכא⁷⁷ לקינוח סעודה עולה לסעודה שלישית, אף על גב דאין מפסיק בינתיים, וראיה מדאמ' בפרק הישן דאמר ר'

⁶⁸ א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 369.

⁶⁹ יחסי תנאים ואמוראים, י"ל הכהן מימון (מהדיר), ירושלים תשכ"ג, ערך ר' חדקא עמ' רלה.

⁷⁰ היה אפשר להציע גם שריב"ק לא נקט מספר ברור מכיוון שאפשר להקדים את סעודת הלילה של מוצאי יו"ט לסוף היום, וכך להחשיב אותה כסעודה שלישית מבלי להוסיף סעודה נוספת. אבל אילו ריב"ק היה מתחשב בהצעה זאת הוא לא היה נדחק לתרץ שר' אליעזר לא החשיב את סעודת ליל יו"ט ראשון (בגלל שכולם מודים בחובתה), אלא הוא היה מציע את הפתרון הנ"ל הן לשבת והן ליו"ט. מכל מקום, יש לציין שאין לדייק מחכמים ששאלו מדוע ר' אליעזר לא נקט ט"ו סעודות, שהם סוברים שאין דין סעודה שלישית ביו"ט (ספר המכתם סוכה כז ע"א ד"ה ר' אליעזר; המאירי שם ד"ה המשנה הששית. ועיין גם שבלי הלכת ח"א סי' צג). שכן יתכן שהם העדיפו להקשות דווקא מדבר שמפורש בגמרא ולא מדבר שלומדים אותו מסברה, ואפילו אם הוא הלכה פסוקה.

⁷¹ י"ש לנגה, 'לזהותו של רבי חיים פלטיאל', עלי ספר, ח (תש"מ), עמ' 140-146. על שנת כתיבת החיבור ראה שם עמ' 146 (בניגוד ללנגה, נקטתי לשון זהירה, "סביב שנת 1300", מכיוון שהפיסקה אינה מוכיחה אלא על זמן כתיבתה, ויתכן שכתובת החיבור כולו נמשכה כמה שנים). על ר' חיים עצמו ראה גם: ש' עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, ירושלים תשע"ב, מבוא עמ' 105-106, ובמקורות המצוינים שם.

⁷² רש"י לקח את הדברים מהמכילתא. ראה לעיל הע' 6.

⁷³ הכוונה, כמובן, שהוא היה יורד לפני היום. או שיש להגיה "שלא היה" במקום "שהיה".

⁷⁴ נראה שלגבי שלוש סעודות נקט המחבר לשון "שמא" מכיוון שחכמים הסמיכו את דין שלוש סעודות על ריבוי מלשון הפסוק, ואילו לחם משנה הוא המציאות הנובעת בהכרח מהשבתת ירידת המן בשבת, וממילא זו גם המציאות ביו"ט.

⁷⁵ "וברכתו מכל הימים וקדשתו מכל הזמנים" מקורו בתפילת שמונה-עשרה של ליל שבת. המשך הדרשה לקוח מתוך מדרשי המכילתא (דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדש, סוף פרשה ז; דרשב"י, כ, יא, עמ' 152), או מדרשים אחרים שדרשו כמותם. אך כאמור לקמן, דברי ההסבר לדרשה לא נמצאים במדרשים אלו.

⁷⁶ מסתבר שהוא ר' חיים פלטיאל. ראה במבוא למהדורת לנגה [להלן הע' 79], עמ' ט-י.

⁷⁷ צ"ל: הבא.

אליעזר י"ה⁷⁸ סעודות חייב אדם לאכול בסוכה א"ל אגריפס כגון אני מה אעשה א"ל בכל יום אתה ממשיך כמה פרפראות לכבוד עצמך ועתה תמשיך פרפרת אחת לכבוד קונך.⁷⁹

המחבר מתחבט אפוא בין המקורות. אולם, בעוד שההתייחסות לשאלת ירידת המן ביו"ט מפורשת במקור של הדרשה הראשונה, לעומתה בדרשה השנייה נכתב במקור בנוגע לשבת "ברכו במן וקדשו במן", אך לא מופיעים דברי ההסבר שמפרטים מה קרה ביו"ט, ונראה שהם נוספו ע"י המחבר. להבנה זו ישנם חברים נוספים בימי הביניים,⁸⁰ אך נכתבו גם יישובים לסתירה זו, ובחלקם נמצאת הבנה אחרת של הדרשה.⁸¹ ובאמת, מרבית הראשונים כתבו שהמן לא ירד ביו"ט.⁸² מכל מקום, למחבר דידן ברור דבר אחד - במקומו לא אוכלים סעודה שלישית ביו"ט עם לחם. יתכן שפטורים ממנה, יתכן שמקיימים אותה במיני תרגימא, ועפ"י דברי מורו (כנראה ר' חיים פלטיאל) מציע המחבר אפשרות שלישית, שאולי המנה היתירה לקינוח סעודה שנייה נחשבת לסעודה שלישית.⁸³

בעוד ששני החכמים הללו העלו אפשרות שיש חובה לסעוד סעודה שלישית ביו"ט, ר' יעקב בן הרא"ש העיד שאביו לא נהג כך.⁸⁴ כאמור לעיל, אזכור מנהגו של הרא"ש בספר הטורים של ר'

⁷⁸ צ"ל: י"ד.

⁷⁹ פרושי התורה לר' חיים פלטיאל, י"ש לנגה (מהדיר), ירושלים תשמ"א, שמות טז, כו, עמ' 245.

⁸⁰ להבנה דומה במכילתא (או ברש"י, שהביא את הדרשה בפירושו לבראשית ב, ג), ראה: תוספות ביצה ב' ע"ב ד"ה והיה; או"י ח"ב סי' קלט; תוספת שבמחזור ויטרי סי' קנה; פירוש החזקוני לר' יעקב ב"ר שבתי שמות טז, כו, מ' פילפ (מהדיר), פתח תקוה תשס"ט, עמ' 172; תוספות ר' פרץ שם ד"ה ואין (בחלק מהתירוצים). להבנה דומה מנוסח התפילה, ראה: תוספות פסחים קטז ע"א ד"ה מה; תוספות עירובין לח ע"ב ד"ה ואין; תוספות רא"ש עירובין שם; או"י שם; המיוחס לתוספות רא"ש ביצה ב' ע"ב ד"ה ואין (על שלילת ייחוסו לרא"ש: מ' מיימון, 'אודות התוספות וספר תוספות הרא"ש למסכת ביצה', ישרון, כו [תשע"ב], עמ' תתמו-תתנב; י"ח שהרבני, 'תוספות הרא"ש למסכת ביצה - זיהוי שגוי', חצי גבורים-פליטת סופרים, ט [תשע"ו], עמ' תקמט-תקנד. כמובא בדבריהם, יתכן שהחיבור משתייך לבית המדרש של חכמי איברא).

⁸¹ הדר זקנים, בראשית ב, ג; תוספות ר' פרץ שם (בתירוץ האחרון); חזקוני לר' חזקיה ב"ר מנחם, בראשית ב, ג; עת האכל, הל' סעודה (נדפס: פעמי יעקב, לט [תשנ"ז], עמ' ט); ספר האגודה, פסחים, פרק י' אות צז.

⁸² כך נקט רב נטורוני גאון בתשובתו על לחם משנה ביו"ט, ובעקבותיו ראשונים רבים (ראה לעיל בפתיחה). וכך נקטו ראשונים נוספים בהקשרים אחרים (כגון: רשב"א ביצה ב' ע"ב ד"ה חול).

⁸³ מהדברים המובאים כאן לא ניתן להכריע לחלוטין האם ר' חיים פלטיאל אמר את דבריו בנוגע לקיום שלוש סעודות ביו"ט או שאמר את העיקרון של הוספת מנה לקינוח סעודה שנייה כדבר בפני עצמו, ועורך הפירוש לתורה הוא זה שהציע את העיקרון הזה כפתרון לקיום שלוש סעודות ביו"ט. בהתאם ללשון שנקטתי בפנים, מצורת הבאת הדברים אני נוטה יותר שהתלמיד הוא זה ששייך את דברי מורו לנידונו. דברים קרובים לדברי מורו של המחבר כתב גם ר' אהרן הכהן מפרובנס, ראה לקמן בסעיף על חכמי פרובנס. דברים דומים נכתבו ע"י כמה ראשונים אף בנוגע לסעודה שלישית בשבת: כך פסק הראב"ה (סי' תרלז), ואף הרוקח (סי' נד) הזכיר מנהג זה. וקדם להם ר' יוסף בכור שור תלמיד ר"ת (ש"א שטרן, סדר קידוש והבדלה לרבתינו הראשונים, בני ברק תשנ"ב, עמ' נח-ס). אמנם יש מקורות שמוסרים שגם רש"י נהג כך, אך אני נוטה שלא לקבל עדות זאת. ראשית, כנראה כל המקורות תלויים במקור אחד. שנית, המקורות שלפנינו מאוחרים לרש"י בכ-150 שנה. ושלישית, העדות שבמקורות אלו נראית זהה לעדות מקבילה על ר"ת, ויתכן שמישהו החליף ביניהם. ראה: קיצור סמ"י לר' אברהם ב"ר אפרים, י' הורוביץ (מהדיר), ירושלים תשס"ה, סי' עשין כה עמ' 68-69. המקורות המוזכרים שם בהערה קשורים כנראה למקור שבקיצור סמ"י. לעדות זהה בשם ר"ת ראה: או"י ח"ב סי' נב. לעדות בשם רש"י ור"ת יחד ראה: תוספות ישנים יומא עט ע"ב ד"ה מאי, אולם בתוספות הרא"ש שם לא מוזכר "רבינו שלמה", ומכך מסתבר שהוא לא היה מוזכר גם בקובץ התוספות הקדום שעמד לפני עורך התוספות ישנים ולפני הרא"ש, אלא הוא נוסף בתוספות ישנים ע"י עורכו או ע"י מעתיקים.

⁸⁴ דבריו הובאו לעיל, בסעיף על חכמי ספרד.

יעקב השפיע על המקורות הספרדיים שבאו אחריו. השפעה זו אף חזרה לאשכנז, אל קיצור ספר הטור שנערך, ככל הנראה, באשכנז.⁸⁵

ו. חכמי פרובנס

המקור הקדום בפרובנס שמתייחס לשלוש סעודות ביו"ט נמצא בספר העזר לר' מאיר ב"ר יצחק מטרינקאטייל (Trinquetaille), תלמיד-חבר של הראב"ד, שכתב את ספרו בשליש האחרון של המאה ה-12 או מעט לאחר מכן.⁸⁶ ספר העזר אבד מאתנו, אבל דבריו הובאו בפירושו של ר' מנוח על משנה תורה :

כ"ה (=כתב הרב) ומפני מה אינו מברך על ב' ככרות שלמות כשאר ימים כו'. א"ה (=אמר המפרש) כאן למדך הרב דבימים טובים בעינן לחם משנה כמו שבת. וכ"כ בהלכות שבת פרק ל'. מיהו בגמרא לא אשכחן לחם משנה כי אם בשבתות, כדאמרינן פרק כיצד מברכין ובשבת נקיט תרי ובצע חדא. ואי קשיא לך מאי טעמא גבי לחם משנה מרבינן ימים טובים ולא מרבינן להו לענין ג' סעודות, טעם הדבר לפי שעל לחם משנה נאמר הוא אשר דבר ה' שבתון שבת קדש, שבתון לרבות ימים טובים, כדאמרינן בעלמא שבתון כל מקום שנאמר בו שבתון שבות, והיינו דאמרינן את אשר תאפו אפו אסמכתא לעירובי תבשילין מדכתיב שבתון שבת קדש, מכלל דביום טוב שחל להיות ערב שבת משתעי קרא.⁸⁷ אבל לענין שלש סעודות 'ויניחו אותו' הפסיק הענין ולא כתוב בתלתא היום אלא שבת בלבד. וכ"כ בעל העזר וטעם יפה הוא.⁸⁸

דברים זהים הובאו בשם בעל העזר גם בפירוש ר' יעקב ב"ר שבתאי, שפעל בפרובנס לא לפני המחצית השנייה של המאה ה-13.⁸⁹ ר' מאיר בעל העזר נדרש אפוא ליישב את חוסר ההתאמה שיוצר המנהג שלא לאכול שלוש סעודות ביו"ט. ודבריו מובאים אצל שניים מחכמי פרובנס שפועלים כמאה שנה לאחר מכן. אולם, ביחס לתירוץ של בעל העזר, יש להעיר שהטענה שלחם משנה ביו"ט נלמד מ"שבתון" אינה תואמת את דברי רב נטרוני וסיעתו שהובאו בפתיחה לעבודה.

בראשית המאה ה-13, זמן לא רב לאחר בעל העזר, כותב ר' אברהם ב"ר נתן הירחי שמנהג פרובנס לאכול שלוש סעודות ביו"ט :

⁸⁵ כת"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, hebr. 82, א62 : "וכתב הרא"ש דאין צריך לעשות שלש סעודות דלא כה"ר מז"ל". לפי הקטלוג האינטרנטי של הספרייה בירושלים, כת"י זה נעתק בכתיבה אשכנזית, והוא מתוארך למאה ה-15. בסוף כת"י נוסף נוסח כפרות שמיוחס למהר"ם מרוטנבורג. לכן, רגליים לדבר שהחיבור נערך באשכנז, אך לא בדקתי.

⁸⁶ עליו ראה : סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, ש"ז הבלין וא' שושנה (מהדירים), ירושלים תשס"ו, עמ' 129-130. את זמנו של החיבור קבעתי לאור העובדה שספר המאור התחבר לאחר פטירת ר"ת בשנת 1171, ובספר העזר יש לפחות כמה תגובות לדברים שנמצאים בספר המאור.

⁸⁷ משתעי קרא של עירובי תבשילין.

⁸⁸ פירוש רבינו מנוח על משנה תורה הלכות חמץ ומצה פ"ח ה"ו, בתוך : משנה תורה, זמנים, מהד' ש' פרנקל, מהדורה חדשה, ירושלים-בני ברק תשע"ז, עמ' שדמ.

⁸⁹ חזקוני : על פירוש רש"י, שמות טז, כו, מ' פיליפ (מהדיר), פתח תקוה תשס"ט, עמ' 173. ומשם לספר מושב זקנים (ראה לעיל, הע' 46). על ר' יעקב ב"ר שבתאי ראה במבוא של פיליפ, ובפרט עמ' 12-17.

שלוש סעודות לשבת וליום טוב, מנהג ספרד ופרובינצא לעשותה במנחה.⁹⁰

אבל, כאמור לעיל בדיון על חכמי ספרד, יתכן שרק באחת משתי הארצות המוזכרות בדבריו נהגו לאכול שלוש סעודות ביו"ט, ומכיוון שעיקר דבריו מכוונים לזמן אכילתה, הוא לא האריך וכלל את שתייהן יחד.

בדומה לבעל העזר העיד גם בן משפחתו, ר' מנחם המאירי, שפעל בפרפיניאן עד סביבות שנת 1315:

שלוש סעודות אדם חייב לאכול בשבת אחת בלילה של כניסתו ואחת בשחרית ואחת במנחה. ויש מצריכים כן אף בימים טובים, אלא שלא נהגו בני אדם כן.⁹¹

חכם פרובנסלי נוסף, בן-דורו של המאירי, שעסק בדין שלוש סעודות ביו"ט הוא ר' אהרן הכהן, בכל בו ובארחות חיים. חלק מדבריו הובאו לעיל בדיון על דעת הרמב"ם, וכעת הם יובאו בשלמותם מתוך הארחות חיים:

וחייב אדם לאכול שלוש סעודות ביו"ט כמו בשבת ולקבען על היין ולבצוע על שתי ככרות שלמות זכר למן שלא היה⁹² יורד ביו"ט והיה משנה מבערב.⁹³ ויש כתבו שהסעודה הג' ביום טוב כשאוכלין תבשיל אחר לבד הראשון, ואע"פ שאין מפסיקין בה בברכת המזון, לא החמירו אלא בשבת, לפי שגם בשבת לא מצאנו מצוה זאת מבוארת בתורה, רק מדקדוקי המקראות, ואינם אלא אסמכתא בעלמ', ודי לנו לדקדק בה בשבת משום חומרא דשבת, לא ביו"ט שאנו אופין ומבשלין בו כל צרכי היום.⁹⁴

ר' אהרן מציין שתי דרכים לקיים את הסעודה השלישית ביו"ט. הראשונה עם לחם משנה כמו כל סעודה, והשנייה ע"י הוספת תבשיל בסעודת הבוקר.⁹⁵ כך או כך, הדיון הוא רק על אופן הקיום, ולא על עצם שאלת החובה. אולם, כאמור בסעיף על חכמי צרפת, ר' אהרן הביא בחיבורו גם את דברי ר' נתן בעל ספר המחכים שכתב שלא אומרים "ואני תפלתי" במנחה של יו"ט בגלל שאין בה קריאה בתורה ולא סעודה שלישית. אך מלבד שר' אהרן הביא נימוק זה רק כטעם נוסף, יתכן שהוא הביא אותו בגלל הנימוק של הקריאה בתורה ולא בגלל הנימוק של סעודה שלישית.

ז. חכמי איטליה

⁹⁰ ספר המנהיג, י' רפאל (מהדיר), ירושלים תשל"ח, הל' שבת עמ' קעט.

⁹¹ בית הבחירה למסכת שבת, קיז ע"ב ד"ה שלש.

⁹² שלא היה - כך בכתב-יד, וכן בכל בו. בנדפס השתבש: שהיה.

⁹³ בכל בו נוסף כאן: "ואם היה חולה מרוב אכילה או שהיה מתענה פטור מג' סעודות. כל זה דעת הרמב"ם ז"ל". ראה לעיל בדיון על חכמי ארצות האסלאם.

⁹⁴ ארחות חיים, הל' יו"ט אות ב. הנוסח כאן עפ"י כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, Rab. 666, שהוא המהדורה המאוחרת ביותר של החיבור (ארחות חיים: עניני שבת, ש"י קליין ואחרים [מהדירים], ירושלים תשנ"ו, מבוא עמ' כו-ל).

⁹⁵ הצעה זו מוזכרת גם בפירושי התורה לר' חיים פלטיאל בשם מורו של המחבר (כנראה ר' חיים פלטיאל עצמו). מהשוואת הדברים נראה שאין קשר ישיר בין שני מקורות אלו, אך אין זה מוחלט.

במקורות האיטלקיים כמעט ולא בא זכרה של סעודה שלישית ביו"ט.⁹⁶ אולם, המקור האיטלקי היחיד שיש בו ממש ביחס לנידון מוסר דברים חשובים בנוגע לסברות של בעלי הדעות השונות בדיון זה. כך כותב ר' יהודה בן בנימין ממשפחת הענוים, שישב ברומא בסביבות השנים 1260-1200:⁹⁷

אכלוהו היום – ג' ימים כתיבי בהאי קראי. י"א מדכת' האי ג' היום⁹⁸ בשבת, ש"מ דבי"ט אינו חייב בג' סעודות. וי"א גם ביו"ט חייב, שהמן לא היה יורד בשבת וי"ט, ואפי' ביו"ט צריך ג' סעודות.⁹⁹

מדבריו יוצא שהמחלוקת תלויה בשאלה אם להיצמד להקשר המקורי של הפסוקים, והם הרי נאמרו רק לגבי שבת, או להתייחס לנושא של הפסוקים, ירידת המן, שמלמד גם על יו"ט. מכל מקום, הריבב"ן מעניק לשתי הדעות משקל שווה ולא מוסיף דבר.

ישנה אפשרות שחכם מהביזנטיון, בשלהי ימי הביניים, חייב שלוש סעודות ביו"ט. ר' יוחנן ב"ר ראובן מאוכרידא הביא בפירושו לשאלות את דעת הרי"ד שאפשר לצאת ידי חובת שלוש סעודות בשבת ע"י ריבוי תבשילים, כנגד דבריו הוא טוען שכיוון שריבוי שלוש סעודות עפ"י פסוקי המן, ומן הוא לחם, יש חובה לאכול לחם גם בסעודה שלישית.¹⁰⁰ דבריו הם עיבוד וקיצור של דברי הסמ"ג שהובאו לעיל. וכמו בסמ"ג, אף ר' יוחנן מוסיף את המילים "וכן ביו"ט". ובניגוד לסמ"ג, ר' יוחנן דן אך ורק בחובת הלחם בסעודה שלישית, ועליה הוא אומר "וכן ביו"ט". ומכאן אפשר להסיק שהוא מחייב לאכול שלוש סעודות ביו"ט, אך יתכן שהוא העתיק את לשון הסמ"ג (שכאמור, כוונתו שביו"ט צריכים לחם) ולא דקדק בנוגע למשמעות החדשה שהדברים קיבלו בחיבורו.

ה. דיון מסכם

איסוף המקורות מימי הביניים שעסקו בסעודה שלישית ביו"ט, העלה תמונה מגוונת למדי: המקורות הצרפתיים שוללים כולם את קיום סעודה שלישית ביו"ט, וקרובים אליהם המקורות האשכנזיים שברור מהם שלא אכלו סעודה שלישית בפני עצמה אך עלתה בהם אפשרות לקיומה בדרכים משונות. בספרד ובפרובנס נחלקו החכמים בנוגע לסעודה שלישית ביו"ט, וכך גם העדויות על המנהג בהן אינן אחידות, אם כי נראה שלפחות בספרד רווח יותר הצד ששלל את חובת סעודה

⁹⁶ התייחסות נוספת באיטליה לנידון, עולה בשלהי ימי הביניים ובעקבות דברי הטור, והיא בספר האגור (הל' יו"ט סי' תרסו): "יש אומרים שצריך לעשות שלש סעודות ביו"ט וכ"כ הרמב"ם. והרא"ש לא כתב כן". אם כן, אין ללמוד ממנה דבר על יהדות איטליה של ימי הביניים.

⁹⁷ י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות אישים ושיטות, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תשס"ד², עמ' 187-188.

⁹⁸ האי ג' היום - במהד' בלוי: היום שלש (ימים) [פעמים]. אך לאור הקריאה הנוכחית לא צריך לתקן.

⁹⁹ פירוש ריבב"ן לשבת, קיז ע"ב, בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת שבת, י"מ בלוי (מהדיר), ניו-יורק תשמ"ז, עמ' ריד. הנוסח כאן הוגה מחדש עפ"י כה"י שממנו נדפס החיבור: כת"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. MS 26901.

¹⁰⁰ מאז נמצא כת"י קדום הרבה יותר של החיבור: כת"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 108. לא השויתי לנוסח.

¹⁰⁰ שאלות דרב אחאי גאון, ש"ק מירסקי (מהדיר), בראשית, א, ירושלים תש"ך, עמ' ז. על ר' יוחנן מאוכרידא: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כך ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 202-208.

שלישית. בארצות האיסלאם, הרמב"ם וחכמים אנונימי נוסף חייבו ואילו ריב"ח פטר. ובאיטליה הציג הריבב"ן מחלוקת שוות כוחות.

מבין כל המקורות שהובאו, נראה שיש לציין במיוחד שני חכמים שהייתה להם השפעה מכרעת, והם הרמב"ם והרא"ש. עמדתו של הרמב"ם השפיעה על הישרדותה של הגישה המחייבת, גם אם בסופו של דבר חכמים רבים לא קיבלו את דבריו. השפעתו של הרא"ש, האשכנזי, על בית המדרש בקסטיליה, הייתה מכרעת בנוגע לסעודה שלישית ביו"ט, וזאת באמצעות העדות על מנהגו שנכתבה ע"י ר' יעקב בנו בספר הטור. מן הצד השני, יש לציין את דברי ר"ת, מהשורה הראשונה של חכמי ימי הביניים, שכמעט ונעלם זכרם. אם כי יש לזכור שכיוון שדבריו מתאימים למנהג הברור בצרפת, הם היו כעין שרגא בטיהרא מבחינת השאלה המעשית, וזאת למרות חשיבותם במישור העיוני-למדני.

עוד יש לציין שכל המקורות שנידונו במאמר הם דברים שכתבו החכמים מיוזמתם, למעט ר"ת שנדרש לנידונו ע"י השואלים.

ביחס למקורות ששימשו את החכמים לצורך הדיון - הדרשה המובאת בבבלי בנוגע לסעודות שבת עמדה בבסיסם של כל הדיונים. כמתבקש, עלתה השאלה האם דרשה זו נוגעת גם ליו"ט, בין אם מצד אי-ירידת המן ביו"ט ובין אם מצד קבלת פסיקתו של רב נטרונאי בנוגע לחם משנה ביו"ט ושאלת ההבדל בינו ובין סעודה שלישית. בין הפוטרס, רק בפירושי התורה לר' חיים פלטיאל ננקטה האפשרות שהמן ירד ביו"ט, בשונה משבת. לעומת זאת, ר"ת השתמש בהלכה אחרת שגברה על הדרשה כדי להסביר את הפטור מסעודה שלישית ביו"ט, ובעל העזר הסביר כיצד ההבדל בין לחם משנה וסעודה שלישית עולה בדרכי הדרישה מהפסוקים. הריבב"ן הזכיר דעה שנצמדת לעיסוקם של הפסוקים ביום השבת, וממילא אין מקור לסעודה שלישית ביו"ט. מדיונים אלו נראה שהמקורות והפסיקה בנוגע לחם משנה, הכבידו על המנהג שלא לאכול שלוש סעודות ביו"ט, אך למרות זאת נראה שהוא היה רווח יותר מאשר המנהג של המחייבים. בנוסף, יש לשים לב לכך שכל הדיונים, ובכללם גם דיונו של רב נטרונאי גאון על לחם משנה, נתנו משקל רב למקור הדרשה, וזאת למרות שברור שהיא אסמכתא, ולפחות למרבית הדעות מדובר בדין דרבנן.

אגב הדיון במקורות, עלו מספר הערות ספרותיות שיש לתת עליהן את הדעת:

1. יתכן שלפני בעל ספר המחכים היה טופס של מחזור ויטרי עם הוספות, בדומה לכת"י לונדון.
 2. מלקט המושב זקנים מרכיב מקורות שונים ביחד, ולעתים גורם בכך לשינוי ההקשר והמשמעות של הדברים.
 3. יתכן שמלקט המושב זקנים השתמש, בין שאר מקורותיו, גם בליקוט על התורה שנמצא עדיין בכ"י. לחילופין, יתכן ששני ליקוטים אלו השתמשו במקור משותף. כך או כך, נראה שלעתים יימצאו מקבילות בין החיבורים, וכדאי שהמעיינים במושב זקנים יהיו ערים לכך.
- כמו כן, במהלך הדיון במקורות הומחש הצורך הידוע בבדיקת המקור הראשוני של הדברים, שכן אלמלא העיון בדברי הראים והסמ"ג, היינו יודעים מר' ירוחם שהסמ"ג מחייב שלוש סעודות ביו"ט. גם הבנת דברי ר"ת השתנתה מעט בעקבות המובאה בליקוט שבכת"י, שהיא מקורית יותר מזו שבמושב זקנים.